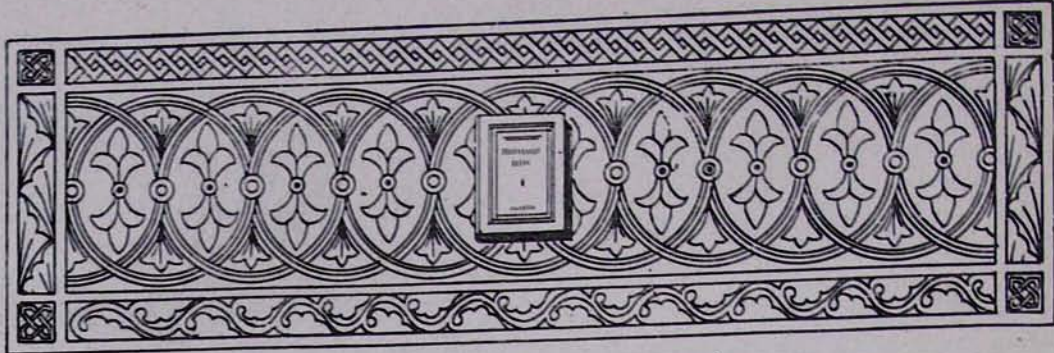

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

7. ՊՈԼԻՍ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԱԹՈՌՆԵՐԸ

Նախքան Կոստանդնուպոլսոյ Աթոռի հաստատութիւնը, օսմանյան պետութեան սահմաններուն մեջ կազմակերպուի թեմեր էին.

ա. Սեբաստիան, որուն կեդրոնն էր Ս. Նշանի վանքը.

բ. Էնկյաւիւն, որուն առաջնորդանիստ կայանն էր Ս. Աստվածածնի վանքը.

գ. Բրուսա—Քյոքսեփա—Գարամանլը:

Այս վերջին թեմը պատրիարքին սեփական վիճակը մնաց, իսկ մյուս երկուքը կցվեցան Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան՝ Յաթիհ սուլթան Մեհմեդի վերագրված հրովարտակի զորութեամբ:

Սուլթան Մեհմեդ Բ Յաթիհի օրով գրավվեցան նաև Տրապիզոն (1461-ին) և Ղրիմ (1479-ին), որով երկու առաջնորդութիւններ ևս միացան Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան: Հաջորդ սուլթաններու օրով պետութեան սահմանները հետզհետեւ ընդարձակվեցան և աղոր շնորհիւ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան բարոյական հեղինակութիւնը ևս աճեցաւ հանդեպ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան և Երուսաղեմի Պատրիարքութեան, որոնք իրենց ամբողջութեամբ, իբր նույն ազգութեան մաս, Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան մերժութիւնով հակադրուեցան Յաթիհի հրովարտակին ուժով, թեև երկար ժա-

մանակ անցաւ, մինչև որ իր նվիրագործումն ստացաւ այս զորութիւնը:

Նույնը պատահեցաւ նաև արևելյան թեմերու համար, որոնց առաջնորդներուն անվանումը, ըստ վաղեմի ավանդութեան, էջմիածնի Աթոռին սեփական իրավունքն էր, և որոնք ևս ժամանակին հետ ենթարկվեցան Կոստանդնուպոլսոյ Աթոռին իրավասութեան:

Եւ այսպէս, ԺԶ դարուն ընթացքին միայն երկու թեմ, այն է Մուշի և Տիգրանակերտի թեմերը, իրենց հարակից վիճակներով, Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքարանի իրավասութեան անցան, և այսպիսով յոթի բարձրացաւ ստորագաս առաջնորդութեանց թիւը:

ԺԷ դարուն սկիզբը կարևոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան ենթակա առաջնորդութեանց շրջանակին մեջ, և հոժ հայ գաղթականութեան մը խուժումով դեպի Պոլսոյ մոտակա շրջանները, առաջնորդական թեմեր ստեղծվեցան նաև Նիկիոմիդիոյ, Ռոդոստոյի և Ադրիանուպոլսոյ մեջ:

Նույն դարուն վերջերն էր, որ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան իրավասութեան ենթակա երեք թեմեր ևս մարմին պիտի առնէին Ամասիա—Մաղվանի, Նդեպիո և Կեսարիո մեջ, և այս կերպով 13-ի պիտի բարձրանար Պոլսոյ Աթոռին կապված առաջնորդական վիճակներու թիւը³⁵⁴:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի Ռ Ռ Թ-ից, ԺԲ-ից, և 1963 թվականի Ռ Ռ Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից, Զ-ից և Է-Ը-ից:

³⁵⁴ Ա. Ալպոյանեյան, «Թուրքիոյ հայոց Պատրիարքութիւն», «Ընդարձակ օրացույց», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 291—293:

Պետք է ըսել, որ հաճախ անվանական էին այս բաժանումները և նվիրապետական Աթոռներու միջև վեճեր անպակաս եղան՝ իրենց իրավասության սահմաններուն մասին:

Եւրջ դար մը Սիմեոն Երեանցիին Հայ Եկեղեցւոյ նվիրապետութիւնը և անոր մաս կազմող կաթողիկոսութիւններն ու պատրիարքութիւնները քննութեան մը բովանդանքն առթիւ՝ արհամարհական տրամադրութեամբ մը կ'մոտենա ինչպէս Երուսաղէմի, նույնպէս Պոլսոյ պատրիարքութեանց իրավական դիրքին Հայ Եկեղեցւոյ նվիրապետութեան մեջ, Պատրիարքութեան հանգամանքն իսկ զլանալով անոնց³⁵⁵:

Էջմիածնի նվիրակներու գործունեութիւնը նվազ դեր չկատարեց արդարեւ՝ Պոլսոյ և առհասարակ Թուրքիոյ գաղաութիւնը լարելու համար Մայր Աթոռին դէմ: Ժամանակակից աղբյուրները լեցուն են այն սանձարձակութիւններով, զորս իրենք իրենց թույլ կուտային էջմիածնի նվիրակները Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութեան թեմերը այցելած ատեն, ինչպէս նաև այն կամայականութիւններով, որոնք տեղի կունենային Մեռոնի բաշխման պատրվակին տակ³⁵⁶:

Նվիրակներու գործունեութիւնը փոքր դեր չկատարեց հետևաբար էջմիածնի դէմ կուտակված դժգոհութեանց պոռթկումին մեջ, որ իր կարգին պիտի դուրացներ Եղիազար Այնթապցիի փորձերը անջատ կաթողիկոսութիւն մը հիմնելու համար Թուրքիոյ սահմաններէն ներս:

Սոս Աթոռն ալ հարաբերութիւններ ունեցաւ հաճախ Պոլսոյ հետ: Սոսցիներն եկան երբեմն նույնիսկ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը նստիլ: Հարաբերութիւններ պահպանվեցան նաև այն դարուն, որ այս գլուխին նյութը կկազմեն, և Պոլսոյ կարծիքը դեր ունեցաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու ընտրութեան մեջ:

Երեմիա Չելեբի իր օրագրութեան մեջ կհիշեն, թէ խաչատուր վարդապետ, Կոստանդնուպոլսոյ նախկին պատրիարքը, «հաճեալ զկամս աթոռակալաց քաղաքիս... առ էմր և պարաթ Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ և գնաց ի Կիլիկիա, և օրհնեցաւ կաթողիկոս...»:

Բարգեն կաթողիկոս դիտել կուտա այս առթիւ, թէ «Չելեբի տեղեկութիւնը նշանակալից է նաև այն կողմէն, որ կոստանդնուպոլսեցիներու մասնակցութիւնը Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու ընտրութեան այս առիթով միայն երևան կուգա, և կարելի է ըսել, որ ասիկա պատահական դեպք մը չէ. թերևս ասոր պայցուց մըն ալ նկատվէ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կեսարացի Գրիգորին

Կիլիկիոյ Աթոռն եպիսկոպոսացումը և միջնորդութիւնը Կիլիկիոյ գործերուն Պետրոս Կարկառեցւոյ կաթողիկոսացման առթիւ հառաջ եկած պառակտումը դարմանելու նպատակով»³⁵⁷:

Բարգեն կկարծեն, որ պատահական երևույթ չէր Պոլսոյ և Սոս սիրալիր կապը, թէև Պոլսոյ երթակա էր Մայր Աթոռի հոգևոր իրավասութեան, մինչ Սիս ապօրեն Կաթողիկոսութիւն մը կշարունակեր մնալ հաշս էջմիածնի:

«Այս տվիքներու վրա հիմնվելով կուզենք ի վեր հանել,— կըսեն Բարգեն,— թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը չեղոքացած չէ մասնավոր շրջանակի մը մեջ: Խաչատուր Գ իր օժտման ետքը օրհնութեան թղթեր կըրկէ Կ. Պոլսոյ: Այս բոլորը պատմական նշանակութիւն ունեցող իրողութիւններ են: Իրավասութեամբ կամ ոչ, բայց ամեն պարագայի մեջ, համակրանքով է որ Կ. Պոլսոյ և Սիս կապված են իրարու: Կոստանդնուպոլսեցիք ձայն կամ կամք ունին Կիլիկիոյ կաթողիկոսաց ընտրութեան մեջ և ի հարկին Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ Կ. Պոլսոյ կմտնեն—կելլեն ազգային—եկեղեցական գործեր կարգադրելու համար: Անշուշտ այսպիսի կապակցութեան մը իրավունքով է նաև որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ Կ. Պոլսի Աթոռին և Կ. Պոլսի պատրիարքներ Կիլիկիոյ Աթոռին կանցնին, օրինավոր կամ ապօրեն կերպով, այսինքն այս փոփոխումներու համար ավանդական կամ իրավական դեմքին մը կար»³⁵⁸:

Էջմիածնի հանդէպ թրքահայութեան ծոցին մեջ արծարծվող դժգոհութեան ալիքը երբ երկու թեմերու կրթութեան արեւմտահայ հոգևորականութիւնն ու ժողովուրդը նույն այս ժէղարուն, բնականաբար պիտի աշխուժացներ նաև Սիսը՝ զայն միացնելով հակաէջմիածնականներու խումբին: Բայց այս պարագան իրավունք չի տար մեզի կարծելու, թէ թրքահայութիւնը բաժնված էր էջմիածնական ու սսական երկու ճակատներու, և այս ճակատներու պայքարին կապել բոլոր այն վեճերը, որոնք տեղի կունենային արեւմտահայութեան ծոցին մեջ և Պոլսոյ Աթոռին շուրջ մղված կռիւները:

Այնպէս որ թշուրիմացութիւն կնկատենք կարծել, թէ «Սիս—էջմիածնական պայքարի զլխավոր թատերաբեմը Կ. Պոլսին էր, որը կենտրոնն էր արեւմտահայ հասարակական կյանքի: Հայ իրականութիւնը և հատկապէս պոլսահայութիւնը հուզող, այսպէս կոչված «պատրիարքական կռիւներ»-ի ուսումնասիրութիւնը այդ պայքարի ելնէնքն է ցույց տալիս: Պատրիարքական Աթոռի համար այս

³⁵⁷ Բարգեն արտակից կաթողիկոս. «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», էջ 387—388:

³⁵⁸ Անդ, էջ 389:

³⁵⁵ «Ջամբո», էջ 55—56:

³⁵⁶ «Աղգապատում», Բ, էջ 2533:

կամ այն թեկնածուի գահակալությունը կամ տապալումը, որ այնքան հաճախադեպ էր մանավանդ XVII դարում, ստական կամ էջմիասնական հոսանքների փոխնիփոխ հաղթանակումը կամ պարտությունն է նշում³⁵⁹։ Նույնքան թյուրիմացություն է ենթադրել, որ «սական այդ պայքարը լոկ դավանական-գաղափարական տեսությունների վրա չէր հենվում։ Այդ պայքարի մեջ առավելապես դրսևորվում էին արևմտահայ բուրժուազիայի ներքին արևելակողմնական, նրա ներսում գոյացած ներհակ ուժերի միջև տիրող շեշտված շատվածականությունը»։

Թյուրիմացությունը արգեն իր շափահասության կհասնի, երբ կփորձվի հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ ենթադրել երկու կազմակերպված հոսանքներ՝ Հոռոմի հետ մերձեցման մը հարցին շուրջ, և այդ մերձեցման գաղափարին դրոշակակիրն Նուալել սական հոսանքը, և լատինամատության ձգտումը, զորքույց տվին հայ հոգևորականներին ոմանք այդ դարում՝ Հոռոմի նետած խայծերին հրապուրված, «գաղափարախոսական մի դպրոց» համարել, ինչպես կկարծեն Անասյան³⁶⁰։

Մենք դեռ պիտի տեսնենք, թե Աթոռներու միջև մղված կոնֆլիկտն մեջ, որոնց ակա-նատես եղավ Ժէ դարը, առավելապես անհատական փառասիրությունները, կիրքն ու անձնական հաշիվներն է որ դեր ունենին։

8. ՍՈՒԼԹԱՆՆ ՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը էջմիածին վերադարձած էր արդեն 1441-ին, երբ ճիշտ երկու տասնյակ տարիներ հետո, 1461-ին, Պոլսո մեջ ևս իր Աթոռը կունենար Հայ Եկեղեցին։ Ինչ անունով ալ կոչենք մենք այդ Աթոռը, ստույգ կշարունակեն մնալ միշտ այն պարագան, թե Հայ Եկեղեցին իր պաշտոնական դիրքն ու դերը կունենար օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ և քանի իր թեկերը կտարածեր օսմանյան պետությունը, կստվարանար հայության թիվը ևս իր սահմաններուն մեջ, ու կընդլայներ Պոլսո Աթոռին հեղինակության սահմանը։

Մյուս կողմն, քանի հայ ժողովուրդը կանցնի Թուրքիո սահմաններին ներս, այնքան Մայր Աթոռը կզրկվի իր հոտին հետ անմիջական շփման հնարավորությունն։

Այս պայմաններուն տակ, էջմիածինը պիտի ստիպվեր միշտ հաշվի առնել օսմանյան դահլը, և անոր բարյացակամությանը ապավինիլ՝ ուղղակի կապ պահպանելու համար իր հոտին հետ։ Նվիրակները, որոնց միջոցով էր որ Մայր Աթոռը հաղորդակցության մեջ կմնար իր հոտին հետ մեկտեղ, օսմանյան

իշխանությանց օժանդակությանը կարիք ունեին գլուխ հանելու համար իրենց առաքելությունը։ Արդե՛ն ամենայն հայոց կաթողիկոսներու փորձերը օսմանյան սուլթաններու ֆերմանները ձեռք ձգելու, որպեսզի իր հոգևոր հեղինակությունը ճանչնան իր բովանդակ հոտին վրա, և իր նվիրակները ազատ կարենան շրջագայիլ օսմանյան պետության սահմաններին ներս։

«Ջամբու»-ը, զոր հորինեց Սիմեոն Երեանցի կաթողիկոսը և որ 1873-ին միայն լույս տեսավ, կրթվանդակն «ոչ միայն զհակիրճ եկեղեցական պատմութիւն Հայաստանեայց յառաջին դարէ անտի ցերրորդ քառորդ եօթնետասներորդի դարու, և յատկապէս զինչ ինչ անցեալ և զժամանակակից երևելի և նշանաւոր անցս և զտառապանս էջմիածնի և այլն, այլ և զտեղեկութիւնս և զցուցակս ազգի ազգի կալուածագրոց, հողոց, դիւղօրէից, արքունական հրովարտակաց, արտօնագրաց, կալուածագրոց, ընծայագրոց և այլոց ալոց»³⁶¹։

Արդ, իր սույն աշխատասիրության մեջ, կարգ ու կանոնի սիրահար այս կաթողիկոսը հոգածությունը ունեցած է՝ նաև ներմուծելու «Ֆարմանք օսմանցւոց թագաւորաց և հարկաւոր գրեանք, զորս տունալ են Սրբոյ Աթոռոյս»³⁶², ինչպես և «հարկաւոր գրեանք օսմանցւոց փաշայից, շխ-իսլամաց և այլոց իշխողաց, զորս տունալ են Սրբոյ Աթոռոյս»³⁶³։

Ֆերմանները, որոնց ցանկը Սիմեոն կաթողիկոսը կներմուծէ իր «Ջամբու»-ին մեջ, 62 են թվով։ Այս ֆերմաններն ութը, որոնք իր օրով կպահպանվեն էջմիածնի դիվանատան մեջ, կպատկանին ճիշտ այն դարուն, որով կըբաղի մեր աշխատության սույն գլուխը։ Անոնք բոլորն ալ տրված են սուլթան Մեհմեդ Դ-ի կողմն (1648—1647), Փիլիպոս (1632—1655) և Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսներուն օրով։

Այս յոթը ֆերմաններն առաջինը, որ Հիւրեթի 1065 (1654—1655) թվականը կկրէ և ուղղված է Փիլիպոս կաթողիկոսին և երկրորդը, որ «կադի»-ներուն կուղղվի միևնույն թվականով, էջմիածնի նվիրակներուն ազատ շրջագայության կվերաբերին։ Սիմեոն կաթողիկոս սապես կխտացնէ ֆերմանը. «Սուլթան Մուհամմատին ֆարման, առ որ արգ առնէ Փիլիպպոս կաթողիկոսն թէ՛ ի շրջագային իր յերկրս քոյ, վճիվօղայք, ենկիւարիք, և այլն զապիթք, զիրա պահանջն ի նոցանէ։ Եւ թագաւորն գրէ թամպէհ, զի մի առնիցեն այնպէս»³⁶⁴։

³⁶¹ «Ջամբու», էջ Ա։

³⁶² Անդ, էջ 234—249։

³⁶³ Անդ, էջ 249—252։

³⁶⁴ Անդ, էջ 238։

³⁵⁹ Զ. Ս. Անասյան, հիշված ախատությունը, էջ 73։

³⁶⁰ Անդ, էջ 75։

Երրորդ ֆերմանը, զոր սուլթանը Վանա փաշային կողմից 1072-ին (1661—1662), ինչպես և չորրորդը, որ ուղղված է Վանա և շրջականերու թուրք պաշտոնատարներուն, կապ ունին էջմիածնի և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց իրավասական վեճերուն, և էջմիածնի նվիրակներուն՝ նույն շրջաններուն մեջ շրջագայութեան հետ:

Ասոնցմէ մեկն է «Սուլթան Մահմեդի ֆարման, զի Զուլայեցի Յակովբ կաթողիկոսն ի ձեռն Եսայի կոչեցեալ վէթիլին իւրոյ արդ առնէ թագաւորին թէ՛ Վանայ երկիրն իւրօք դաւառօքն նա և Տիարպէթի, Արճէշ, Կլաթ, Մուշ, Իսղէշ, Խոջապ, և այլ շրջակայքն սոցին, ի բնէ էջմիածնի են վիճակը, իսկ Մարտիրոս կաթողիկոսն Աղթամարու երբեմն ձեռնամուխ լինի ի նոսա: Վասն որոյ թագաւորն գրէ ֆարման ի վերայ Վանայ փաշային, զի մի՛ թողուցու Աղթամարու կաթողիկոսացն ձեռնամուխ լինել ի յայն վիճակս»³⁶⁵:

Իսկ մյուսն է «Սուլթան Մուհամմատի ֆարման, զի յորժամ Յակովբ կաթողիկոսն հանէ զոսա աղթամարացոյ ի Վանայ ի յայլ վիճակաց զվերոյիշեցելոց, և առաքէ յայնս զնուիրակս, բռնաւորք տեղեացն, թէ զառաջինն վէճան արծարծելով, և թէ յայլ ինչ պատճառէ ի նուիրակացն, վասն որոյ արդ առնէ թագաւորին և զայս ֆարմանս հանէ սաստիկ պատուիրմամբ ի վերայ տեղեաց իշխողացն, զի մի ինչ պահանջեցն ի նուիրակացն Աթոռոյս»³⁶⁶:

Հաջորդ երեք ֆերմանները, որոնցմէ երկրորդը իրմէ առաջինին «սաւատ»-ն է, կվերաբերին այն տխուր պայքարներուն, որոնք մղվեցան Հակոբ Զուլայեցիի և Եղիազար Այնթապցիի միջև: Առաջինը և իր պատճենը նույն սուլթան Մահմեդին 1079 (1668—1669) թվակիր ֆերմանն են, «զի Եղիազար վարդապետն Հոռմկլայեցի (որ լինի պատրիարք Սրբոյ Երուսաղէմի) թելադրութեամբ Ոնոփրիոս և այլոց ոմանց վարդապետաց օծանի կաթողիկոս ի Բերիա ընդդէմ Սրբոյ Աթոռոյ և Յակոբ կաթողիկոսին Զուլայեցւոյ, ի ՌՁԶ թուին տաճկաց և ի ՌՁԳ (1664) թուոյն մերում, և ֆարման առնու սուլթան Մահմէտէն՝ զի և յԵրուսաղէմ Միւռօն օրհնեցէ և անտի նուիրակս առաքեսցէ յամենայն ազգս Հայոց, որ և խոստանայ տալ յամի հազար հինգ հարիւր ստակ ի յարքունիս: Ապա Յակովբ կաթողիկոսն ելեալ գնայ ի յՍտամպուլ, և արդ առնէ թագաւորին ծանուցանելով զորպիսութիւն Սրբոյ Աթոռոյ և զընդդիմութիւն Եղիազարու: Եւ թագաւորն տայ զայս ֆարման, գրելով թէ՛ որովհետեւ ի բնէ յէջմիածնի օրհնի Միւռօն... հրամայեցի և ես զի ի յէջ-

միածնի օրհնեսցի և Յակովբն լիցի կաթողիկոս: Եւ այն ֆարմանն զոր ետու Եղիազարին անընդունակ լիցի»³⁶⁷:

Ս'յուսը այս տխուր պայքարին վերաբերյալ ֆերմաններն, որուն ևս երկու վավերացալ պատճենները կան, տրված է հիշրեթի 1081 (1670—1671) թվականին նույն սուլթան Մահմեդին, Հակոբ կաթողիկոսին կողմէ սուլթանին ուղղված նոր աղերսագրի մը վրա, «զի յորժամ Յակովբ կաթողիկոսն զայդ վերոյիշեալ ֆարմանդ առնու, և ըմբերանէ զլրբութիւնն Եղիազարու, Եղիազարն ոչ դադարի ի նոյն լրբութենէն: Վասն որոյ վերստին արդ առնէ յԱթոռոյ Յակովբ կաթողիկոսն նոյնոյ թագաւորին թէ՛ ես քո ֆարմանովդ եղէ կաթողիկոս, և հազար եօթն հարիւր ամ է, որ այս է մեր Աթոռն, և սուրբ Միւռօնն մեր աստ օրհնի, և այլ այսպիսիք: Այժմ Եղիազարն ոչ դադարի ի հակառակութենէն: Վասն որոյ ի թագաւորն գրէ զայս ֆարմանս ի վերայ ամենայն իշխողաց, զի ուր և իցէ Եղիազարն՝ ընկճեսցն զլրբութիւն նորին, և թամպէ՛հ արացեն»³⁶⁸:

Սիմեոն Երեանեցիին, որ տաշիններ հետո ալ կշարունակեալ ատելութեամբ լեցված մնալ դեպի Եղիազարը անգոսնելով նույնիսկ անոր կաթողիկոսութեան 10 տարիները (1681—1691) էջմիածնի Աթոռին վրա, ցավալի խոստովանութիւն մը կկցե ևս հատվածին, հայտնելով, որ Մայր Աթոռի դիւանն փճացուցած է ֆերմանը, զոր Եղիազար սուլթանին ստացած էր Երուսաղէմի մեջ ուրույն կաթողիկոսութեան մը հաստատելու ժամանակ: «Իսկ յետ Յակովբայ յորժամ Եղիազարն հրաւիրի ի կաթողիկոսութիւն Սրբոյ Աթոռոյս, ըստ օրինի. այլ ոչ ևս առնու զնորոք ֆարման ի յօսմանցոց թագաւորէն, այլ նոյնով առաջնով ֆարմանան (զոր առեալ էր ի ՌՁԶ թուին տաճկաց, զի յԵրուսաղէմ նստեալ կաթողիկոսութիւն արացէ (զայ յԱթոռս և լինի կաթողիկոս, Սողոմոն ի Պօղոս փոխեցեալ ի ՌՁԼԱ թուոյն մերում (1682): Եւ մեր այրեալ անհետ արարաք զայն ֆերմանն: Գրեցի զի գիտասցիք»³⁶⁹:

Հայ աղբյուրներու մեջ արձանագրված կգտնենք այն տխուր պարագաները, որոնց մեջ Հակոբ Զուլայեցիին կրցաւ սուլթանին ստանալ հիշյալ ֆերմանները: Անձամբ վարելու համար իր Աթոռին դատը, ան 1664-ին գնաց Պոլիս, միասին իր հետ տանելով իր նախորդին՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի հաստատման սուլթանական ֆերմանը, որ բավական ապացույց էր, թե էջմիածնի իրավասութեանը կտարածվի Թուրքիո հայութեան վրա ևս:

367 Անդ, էջ 239:

368 Անդ, էջ 239:

369 Անդ, էջ 239—240:

365 «Համբո», էջ 238:

366 Անդ, էջ 238—239:

Այնպես որ, ներսեցիի խնդիրը, որ մինչև մեր օրերուն հասավ, Պոլիսը հուզած է շատ կանուխեն: Տեղացիին միշտ սոսքացած է իր հնությամբ օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ. հպարտ է եղած, որ իր նախնիքը Պոլիս հաստատված էին Ֆաթիհի օրով, և ամեն նորեկ խորթ թված է իրեն: Դուրսեցիին ալ խեթով նայած է տեղացիին, չէ հանդուրժած դայն:

Նվ այս երևույթը կտիրեր Ժէ դարուն ալ:

Առաքել Դավրիժեցի, խոսելով Փիլիպոս կաթողիկոսի Պոլիս կատարած այցելության և անոր կատարած փորձերուն մասին տեղական վեճերը հարթելու, կգրե. «... Քանզի ի ժողովրդականացն որք բնիկ տեղացիք էին ի քաղաքէն Կոստանդնուպոլսէ՝ բարձրամիտ բարձրայօն պարծանօք հարստահարեալ թևս ածէին ի վերայ եկամտից ժողովրդոցն, և իբրև զգոհհիկ և շմարդի ունէին զնոսա, և դամենեսան իշխանական իրականութիւնս զգործս և զբանս ի ձեռն իւրոց գրաւեալ ունէին և գործէին, և զեկամուտսն ի բաց քեցեալ անհաղորդ պահէին: Վասն որոյ և նոքա հոգով չափ վշտանային ընդ քամահանս իւրոց, և հանապազ խոցոտիչ և ատելութեան բանիւ դիմագրաւ լեալ ընդ միմեանս մաքառէին և հաստատեալ արձանացեալ էր խռովութիւնս ի մէջ նոցա և արեամբ չափ ատելութեամբ»³⁷³:

Առաքել վարդապետ, նախիջեանի Շոողթ գյուղեն, որ Փիլիպոս կաթողիկոսի ուղեկից էր անոր բոլոր ճամբորդութեանց ժամանակ, Աստվածաշնչի մը հիշատակարանին մեջ կգրե կաթողիկոսին Պոլիս այցելության մասին Երուսաղեմէն դարձին. «Եւ անդուստ եկեալ ի Բիւզանդիա՝ մայր քաղաքաց, ըստ խնդրոյ աստ եղեալ քրիստոնէիցն, զի բազում շահ և ազուտս եղև նոցա. մի՛ զի գոյր երկպառակութիւն ի մէջ սոցա. զի ոմանք ներսցի և ոմանք արսցի անուանէին. և այսմ անուանակոչութեանց բազում վնասս ծնանիւր. քանզի զմիմեանս մատնէին և աւերս ուժգինս ածէին ի վերայ իրերաց. և սա այնքան միաբանս արար, մինչ զի մի հաւտ և մի հովիւ եղեն»³⁷⁴:

Օրմանյան, խոսելով Դավիթ Արեւելցի (1639—1641) պատրիարքին օրով Պոլսո մեջ տիրող վեճերուն մասին, կըսե, թե «այս շփոթներուն գլխավոր պատճառներն մին եղած է Կ. Պոլսո մեջ հինն հաստատված գլխավորներուն, և հետզհետե նոր եկողներուն մրցումը: Վերջինները գաղաւնեւոր մեջ կուսակալներու հետ մտերմություն կատանային, և կուսակալներուն բարձրանալովը իրենք ալ ազդեցություն կշառնեին, որով Կ. Պոլսո հիններուն նախանձը կշարժեին, որոնք բարձ-

րամիտ և բարձրայօն պանծաւոք նոր եկողները իբրև զգոհեցիկ և շմարդի ունէին, և ազգային գործերու մեջ ալ զեկամուտս ի բաց քեցեալ անհաղորդ պահէին, թեպետ ասոնք զորավոր ըլլային գաղաւն փոխադրված եպարքոսներուն մոտ»³⁷⁵:

Ինչպես ըսինք, տեղացիի և դուրսեցիի խորթությունը տեւեց հաջորդ դարերուն ալ: Պոլիսը գաղաւն երկար ժամանակ շտաբացավ, ու գաղաւը շկամութեամբ նայեցավ միշտ մայրաքաղաքին: Անոնք իրարու շտաբացան երբոր նույնիսկ ալ կապրեին կողք-կողքի, միեւնույն թաղը: Պարագան ալելի տխուր կղաւնար երբոր անոնք կապրեին իրարմ հետու:

Տակալին ԺԹ դարուն սկիզբները էգիրնե-րափոփ թաղը հայոց կողմէ կկոչվեր Քաղա-ֆաղվոց թաղ, այն բանին համար, որ Կաֆայեն գաղթող հայոց բնակած թաղը եղած էր, և որ Կաֆացի հայոցը Պոլսո առաջին հայ գաղթականները ըլլալուն համար կկոչվին ֆաղաֆացի կամ տեղացի³⁷⁶:

Պետք եղավ, որ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը նոր փուլերու մեջ մտնէ՝ որպեսզի խրամատը լեցվի, և այլևս ներսեցի ու դուրսեցի չմնա: Հայ ժողովուրդի մեծ հուզումներն էին, որ եղբայր դարձուցին բոլորը:

10. ԳԱՎԱՌԸ ԿԵԼՐՏԻ ՊՈԼՍՈ ՄԵՋ

Դավաւը, ինչպես տեսանք, Պոլիս էր խո-ժեր դարուն սկիզբն: Շահաբասի արշավանքը, Զալալիներու ասպատակութիւնները, Երաշտն ու սովը աղետալ շրջաններն հոծ թվով հայեր թշեր էին մայրաքաղաք:

Դավաւը հետագային ալ խաղաղություն չտեսավ սակայն: Հալածանքը, հարկերու բեռը անպակաս եղան և հայերու նոր խռովքներ թշեցին Պոլիս: Բայց ասով գաղաւն տառապանքն ոչինչ կթեթեւար, որովհետե իրենց օջախին փարած մնացողները կստիպվէին կրել հարկերու բովանդակ բեռու:

Այս դժնդակ կացութիւնը չէր կրնար իր տխուր հետեանքները չունենալ. Անկարող իրենց ուսերուն դրված այդ ծանր բեռը առանձին կրելու, շատեր անոնցմէ Պոլիս խուժեցին, որպեսզի արդարութիւն պահանջեն: Եվդոկիո, Սեբաստիո, Դիվրիկի և Կամախի շրջաններն էին մեծ մասամբ, այսինքն առավելապես այն շրջաններն, ուրկե ժամանակին հոծ զանգվածներ եկած, խուլս տված էին Պոլիս:

Ժէ դարու կեսերն անմիջապէս հետո ստեղծված այդ կացութեան առթիվ Զամչյան կգրե. «Բազմացեալ էին յոյժ ի նմին ժամանակի ի թագաւորական քաղաք անդր հայք գաւառացն Եւդոկիոյ, Սեբաստիոյ, Կամախու

³⁷³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 334:

³⁷⁴ Հ. Ռ. Մարգարյան, «Ցուցակ ձեռագրաց», էջ 172:

³⁷⁵ «Ազգապատում», Բ, էջ 2471—2472:

³⁷⁶ «Երեւանի պատմութիւն», Կ, Պոլիս, 1901, էջ 80:

Գաղափար հետագային ալ աղմկած է երբեմն Պոլսո մեջ:

11. ՀԱՅ ԽՈՋԱՆԵՐԸ

Թերի պիտի ըլլար մեր այս ակնարկը խոս-վաճույզ դարու մը վրա, եթէ շփանոթանայինք լրիվ բոլոր այն խավերուն և հոսանքներուն, որոնք կտիրեն օսմանյան մայրաքաղաքի հայ համայնքի ծոցին մեջ:

Դրսեցինք և ներսեցինք միջև մղվող խուլ պայքարը շէր միայն, որ Պոլիսը կայե-կոծեր այդ դարուն, ինչպես ալեկոծեր էր ան-կե առաջ ալ և պիտի ալեկոծէր նաև հետա-գային մինչև մեր օրերուն հասնելով. և ոչ ալ խրտումները, որոնց տեղի կուտային գաղա-ռն Պոլիս խուժող հայերը:

Ասոնցմէն բացի, Պոլսո հայ գաղութը այ-լազան խավեր և հոսանքներ ունէր իր ներսը: Երևելիներու այն դասը, որ Ժէ դարուն բա-ցադիլ դեր կկատարէր Պոլսո հայ կյանքին մեջ, խոջաներն էին, ինչպես առհասարակ քիչ մը ամեն տեղ այդ դարուն ըլլա Պարս-կաստանի հայ գաղութին և Թուրքիո հայ գա-վառներուն, ըլլա զանազան այն վայրերուն մեջ, ուր առևտրական կայքեր հաստատու-էին հայերը: Կարելի է ըսել հայ խոջաներու դարն էր այդ դարը:

Խոջա պարսկերէն բառ է և պարսիկ լեզվի մեջ բազմաթիւ իմաստներ ունի: Ան կնշա-նակե, օրինակ, տեր, ուսուցիչ, հարուստ, ներքինի: Թուրքերէն լեզվի մեջ ան գործած-ված է նաև տանուտեր, էֆենդի, աղա, քեհյա, վաճառական, փաթթողավոր, ակնաւոր անձ, ծեր, կախարդ, ձեռնածու, դարմանող, ժողովրդական պատմիչ նշանակութեամբ, ինչպես ցույց կուտան բառարանները, մինչ հայոց մեջ խոջա բառը որդեգրված է առա-վելապես իր վաճառական իմաստով: Ըստ Աճառյանի, բառը հայոց մեջ գործածվիլ սկսած է ԺԳ դարին, և մտած է նաև ազգա-նուններու կազմութեան մեջ, ինչպես խոջա-բեգ, խոջադադե, խոջամալի, խոջամիր, խո-ջապապ, խոջաջան, խոջասար, խոջիխան³⁸⁴: Վաճառականի իմաստով է, որ բառը գոր-ծածված է հետևաբար ըլլա Պարսկաստանի հայ գաղութին, ըլլա արևմտահայկական և Պոլսո մեջ: Արեւելյան Եւրոպայի հայ բար-թառնի մեջ է գլխավորաբար, որ «խոջան»-ն գործածված է հարուստ նշանակութեամբ ալ, մինչ «խոջանալ» հարստանալ կնշանակե նույն բարթառնի մեջ, իսկ «խոջութիւն»-ը հարստութեան իմաստն ունի³⁸⁵:

«Խոջա» մակդիրը Թուրքերը իրենք ևս կու-տային հայ վաճառականներուն: Բայց ուշա-գրաւ է, որ ան հայ կամ որեւէ քրիստոնյայի տրված պարագային, տարբէր ուղղագրու-թեամբ կգրվէր: Արդարեւ, բառը մինչ իր պարսկական ուղղագրութեան մեջ խավաջա ձեւն ունէր, քրիստոնյաներու տրված ժամա-նակ հոջա ձեւով կգրվէր: Այս վերջին ձեւով կհանդիպինք, օրինակ, այն գրութեանց մեջ, զորս Դանուբի հրամանատար բայրաք-դար Մուստաֆա փաշա, հետագային մեծ-վեզիր, ուղղած է Մանուկ բեյ Միրզայանի, որ իր մտերիմ բարեկամն ալ էր³⁸⁶:

«Խոջա»-ներու բազմիցս կհանդիպինք աղ-բյուրներու մեջ ամբողջ այդ դարուն: Կամե-նիցի Ավետման եկեղեցւո շինութեան աշակ-ցողներուն մեջ կգտնենք 1597-ին Ուլու խոջա որդի Տոնուշի: Բայց առավելապես Ջուղայի և Պարսկաստանի հայ խոջաներն էին, որ աշ-բառու պիտի դառնային Ժէ դարու սկիզբին:

Այսպես, երբ 1604 թվականին Ջուղան ըն-դունեց Իրանի շահնշահը, «Արաքսի ափից մինչև Խոջա-խաչիկի փառավոր ապարանքը, ուր պիտի իջնէր շահը, փութած էին գորգեր և մետաքսագործ ու ոսկեհուռ դումաշ կտորներ, իբրև «փիանդազ», և դրանց վրայով քայլում էր Իրանի տերը: Խոջա խաչիկը ոսկի մատու-ցարանի վրա ոսկու կուլտեր ընծայաբերեց շահին. և նրա օրինակին հետևեցին մյուս խո-ջաները»³⁸⁷: Այնուհետև խոջաներու ամբողջ շարան մը պիտի հայտնվէր շահերու տիրա-պետութեան տակ:

Համբավավոր հայ խոջաներ ունեցած է այդ դարուն նաև Փոքր Ասիան: 1610 թվականին Երուսաղեմի հայոց վանքին պարտուց բարձ-ման մասնակցելու հրավիրված են Հայեպ գտնվող «անուանի խոճայս և վաճառա-կանս»³⁸⁸, իսկ հանգանակութեան մասնակ-ցողներուն մեջ կհիշվին Ախիջան, Ավետ, Ղա-րիբջան, Միրզե, Սիրար, Փիլյար և Փոլատ մանեցիները, Առաքել, Ավետիք, Զաքարե, Ոսկան, Սաֆար, Սուքիաս և Փանոս ջուղայե-ցի խոջաները, ինչպես նաև Չեխիջան Բադի-շեցի, Թումաջան Ամոնցի, Բադոասար Ուռ-հայեցի, Մագսուտ: Պետրոս կամ Պետիկ և Վանտին հայեպցի խոջաները և ուրիշներ:

Հայ խոջաներ նշանավոր դարձած են դա-նազան հայ գաղութներու մեջ ալ: Խոջա Նա-հապետը, օրինակ, 1687-ին հայկական տպա-րանի համար հատուկ տեղ կհատկացնէ Ամստերդամի իր սեփական տան մեջ: Մի-մեռն Լեհացին Ջուղայեցի հայտնի խոջա Հաքիմի կարգադրութեամբ է, որ կարտագրե

³⁸⁴ Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», Բ, Երևան, 1944, էջ 526:

³⁸⁵ Տե՛ս մեր «Արեւելյան Եւրոպայի հայ բարթառը» անտիպ աշխատութիւնը:

³⁸⁶ Բովսարեստի պատմութեան թանգարան, Մանուկ բեյի ֆոնդ, վավերագիր թիվ 26 428:

³⁸⁷ Ան, «Հայոց պատմութիւն», Գ, էջ 242:

³⁸⁸ Միմեռն Լեհացի, «Ռեզդերուֆիւն», էջ 278:

կվովի մեջ հին ոսկեփորիկ մը: Զուգայեցի խոջա Սահրադենց Շերխանը 1685-ին հայ տպարան կհիմնե Վենետիկի մեջ: 1688-ին Հնդկաստանի մեջ կհիշվի հայ վաճառական խոջա Քալանթարը, որ առևտրական պայմանագրով կնքած էր անգլիացիներուն հետ:

Ժէ դարու Պոլսո հայ խոջաներուն մեջ եղան դեմքեր, որ տասնյակ տարիներ տիրական դեր կատարեցին: Առևտրական գործերու մեջ հարստացած հայեր էին մեծ մասամբ, որոնք տակավ սեղանավորները կդառնային օրվան թուրք երեւելիներուն: Անոնք էին, որ կօշնեին նյութապես այս կամ այն փաշային, կօծանդակէին անոր վերելքին, իրենց կարգին օգտվելու համար հետո անոնցմէ: Անգամ մը, որ փաշան կհասներ դիրքի, հայ սեղանավորը ինք ևս դիրք կստեղծեր իրեն ու կստանձներ տեսակ մը միջնորդի դեր:

Հայ սեղանավորները ուրեմն քացառիկ հեղինակութիւն ստեղծած էին իրենց համար երկրին մեջ, գավառներէն մինչև Պոլիս³⁰⁰:

Պետութեան մեջ իրենց համար ստեղծած դիրքին շնորհիվ, հայ խոջաները հեղինակութիւն կդառնային նաև ազգային գործերու մեջ, և իրենց կոնակը տված իրենց փաշային, իրենց կամը կպարտադրեին ազգին: Անոնց կամքով է, որ պատրիարքները կուգային Աթոռ, կամ կհեռանային Աթոռէն: Իր ծոցին մեջ տեղի ունեցող խլրտումները Պոլսո հայ գաղութը մեծ մասամբ պարտական է օրվան ազդեցիկ հայ խոջաներուն:

Ժէ դարու Պոլսո հայ խոջաներուն մեջ կհիշվին խոջա Ռուհիանը³⁰⁰, երզնկացի խոջա Հովսեփը և որդին խոջա Հովհաննեսը³⁰¹, խոջա Դավիթը³⁰² և դեռ շատ ուրիշներ: Անոնցմէ ամենէն նշանավորը խոջա Ռուհիանն էր սակայն, որ, ինչպես տեսանք, դարը արկածող տագնապներու ընթացքին, քացառիկ դեր կատարեց Պոլսո հայ գաղութին մեջ: Նվազ աչքառու չէր խոջա Դավիթը: 1662-ին գրված ոտանավորի մը մեջ, զոր Երեմիա Չելեբի նվիրած է խոջա Դավիթի և անոր զավկին Գրիգոր Չելեբիի, գովքը կրնն ապարանքի մը, զոր կառուցած են անոնք:

«Մեծ տուն էր սա խոնայ Դաթին,
Որ հրկիզեալ ընդ քաղաքին,
Հանգեալ և ինքն ի մէջ գործոյս,
Որ ոչ ետես զյաւարտ սոցիւ:

³⁰⁰ Ան, «Հայոց պատմութիւն», նորագոյն շրջան, Ա մաս, Երևան, Պետհամհրատ, ապակետիպ, 1926 թ., էջ 53:

³⁰¹ Առաքիլ Դավրիժեցի, էջ 242—245:

³⁰² Դարանաղեցի, էջ 361:

³⁰³ Հրաւնտ Ասատուր, «Կ. Պոլսո հայերը և իրենց պատրիարքները», էջ 100:

Իսկ միամօր որդի նորին,
Զքնաղ Գրիգորն Չելեպին,
Աւարտեաց զսա վայելչապէս,
Շնորհաւորեալ առքիլ զբարին»³⁰³:

Ժէ դարուն Պոլսո հայ խոջաներու կեդրոնը կգտնվեր Խոջա խանի մեջ: «Ամենայն վաճառականք հայերը շատե կան անդ յամենայն աշխարհաց»³⁰⁴:

Խոջա խանը հրոճարակ եղավ 1660 թվականի հրդեհին. բայց ան կիսաքանդ վիճակի մեջ երկար ժամանակ դեռ կմնար³⁰⁵:

Հայոց պատմութիւնը մեզի ցույց կուտա, թէ հայ ժողովուրդի ճակատագրին են ենթարկված հաճախ իր բոլոր խավերն անխտիր: Եղած են դժնդակ պահեր, որ թշնամին խտրութիւն չէ դրած դասի և խավի միջև, իր կեղեքումները, հայաժանքներն ու նախճիրները տարածելով բոլորին վրա: Հայ ժողովուրդն է հանդիսացած անոր միակ թիրախը: Եվ զարմանալի չէր, որ հայ ժողովուրդի մեծ ճիգերուն և պայքարներուն մեջ մաս առնէր նաև հայ ունեւորը, հին մեծատուններն ու խոջաներն սկսյալ ավելի նոր օրերու քաղքենին, հայ ժողովուրդի լայն զանգվածներու կողքին ըլլա՛ր՝ անոր մղած մեծ պայքարին մեջ ալլազան թշնամիներու դիմ:

Արդարեւ, այն հարուստներու կողքին, որոնք դիզել միայն ստրկած են, և լուսմայափոխներու և վաշխառուներու քովն ի վեր, որոնք գիտցած են տգրուկի պես ծծել լուկ, ունեւորներու դաս մը ևս եղած է, որ զորավիճ կանգնած է ազգին կարիքներուն: Բարերարներու շարանը, զոր հայ ժողովուրդի պատմութիւնը կցցե մեր դեմը, ապշութեան կմտնէ հաճախ մեզ: Միշտ չէ, որ անշուշտ հայրենասիրական ժեստեր են ազգին ընծայված բոլոր այդ բարերարութիւնները: Բայց քիչ չէ և անոնց թիւը, որոնց միակ խթանը հայ ժողովուրդին սատարելու մտահոգութիւնն եղած է:

Ժ2 դարու հայ տաղասացներն մեկը, Հովսեփ Սեբաստացին, հետևյալ կերպով կիդեալացնէ խոջա խոջորը, որուն պատմութիւնը «Յայսմաւուրք» մը ընդօրինակված էր.

«Հայ գիտուն մարդ գաւմանալի
Չէ տեսեալ յո՛ք ժամանակի.
Որ քէ հազար բան մա խօսի
Հագարէն մէկ բան դալատ չունի.
Նւ հոգեսէր մարդ և բարի,
Պարկեշտ կացօք ըստ օրինի,
Նւ ընչաւէտ առաքինի,
Առատածնոն ի պարգևի:

³⁰³ Երեմիա Չելեպիի «Ստամպուլոյ պատմութիւն», Բ, Վիեննա, 1932, էջ 741:

³⁰⁴ Դարանաղեցի, էջ 168—169:

³⁰⁵ «Հայաստանի կոչնակ», 1927, էջ 845:

Փոքր անձն մարդ է ճանդիսի,
 Խեյօֆն արագ իմաստի. Ի,
 Հագրնուալ և խիստ արի,
 Չկարէ մարդ տալ պատասխանի...
 Շատ ուսմիկ մարդ և յոռի,
 Կասեն նմա քէ չէ բարի.
 Կամապաշտիցն յամառի
 Եւ անգիտաց յիմար թուի.
 Իսկ յիմաստնոցն նա գովի,
 Խոջա Խրդոր մեծաբնի»³⁹⁶:

Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյան, մեք-
 րերելով Հովասափի այս տողերը, դիտել կու-
 տա. «Ներդրի մեք Հովասափր անձնավորում
 է արևմտահայ միջավայրում դիրք ստացած
 խոջաների իդեալական տիպարը: (XV—XVI
 դարերից ի վեր այստեղ խոջաները նշվում
 են որպես ազդեցիկ հայ ուսններ և տանու-
 տերներ, եկեղեցու ու վանքի վերանորոգողներ
 ու նվիրատուներ, գրչագրերի պատվիրատու-
 ներ, և այլն: Իրենց ձեռքն առնելով հանրա-
 յին գործերի ղեկը՝ հաճախ նրանք մեծաբ-
 րում են որպես «խնամակալը ընդդէմ այլազ-
 գեաց»: Հավանորեն նրանց մեջ կային այն-
 պիսիները, որոնք իրոք անդրապառնում էին
 եկեղեցու և ժողովրդի նվաստացած վիճակին
 և երազում նրանց բարվոք ապագան»³⁹⁷:

Խոսելով հայ խոջաներու մարդասիրական
 ժեստերուն և այդ ժեստերուն շնորհիվ անոնց
 ձեռք ձգած հեղինակություն մասին, Անասյան
 կգրն իր կարգին. «Իսկ ինչպիսի՞ փոխհարա-
 բերություններ գոյություն ունենի առաջավոր
 դիրքերում գտնվող բուրժուազիայի և ժո-
 ղովրդական զանգվածների միջև: Բազմաթիվ
 փաստերի լույսի տակ հնարավոր է ճիշտ
 պատասխանել նաև այս հարցին: Խոջայու-
 թյունը իր ձեռքում ունենալով ազգային
 կյանքի ղեկավարությունը, անմիջական
 շփման մեջ էր հայկական զավառների լայն
 խավերի հետ և ազդեցություն էր ձեռք բերել
 շնորհիվ այն բանի, որ գիտեր իր տնտեսա-
 կան ուժեղ դիրքն ու անսահման կարողու-
 թյուններից որոշ տոկոս ի սպաս դնել հայ
 համարակական կյանքին: Նրա ներկայացու-
 ցիչներն իրենց ազդեցության շնորհիվ կարո-
 ղանում էին, օրինակ, օգնության հասնել ժո-
 ղովրդին, երբ տեղական ճնշումների շափն ու
 սահմանը անցնում էր»³⁹⁸:

Անասյան հետո կշարունակե. «Հայ խոջա-
 ները գիտեին նաև հաճախ օգնության հասնել

ժողովրդին՝ մեծ աղետների ժամանակ և հա-
 սարակական կարիքների դեպքում, ինչպես
 էին, օրինակ, հաճախակի կրկնվող թուրք-
 պարսկական պատերազմների առիթով գերե-
 վարվող հայերի գնումն ու ազատագրումը,
 ժողովրդի բոլոր դասերի վրա ծանրացող ազ-
 գային տուրքերի, — ինչպես էին, օրինակի հա-
 մար, Երուսաղեմի վանքի անհատնում պարտ-
 քերը, — պարբերաբար մաքրումը, և այլն:

Արևմտահայ բուրժուազիայի առաջավոր
 հատվածը՝ խոջայությունը գիտակցում էր հայ
 զանգվածների մեջ հեղինակություն վաս-
 տակելու և իրեն հենարան ստեղծելու ան-
 հրաժեշտությունը, քանի որ դրանով նա հող
 էր պատրաստում, որպեսզի անհրաժեշտու-
 թյան դեպքում ժողովրդական լայն խավերը
 ոտի կանգնեն իր դրոշի տակ»³⁹⁹:

Պոլսո գաղութի տարեգրությունները ևս
 կվստան հայ խոջաներու նման ժեստերով:
 Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցվո նորո-
 գություն, 1627-ին, կօժանդակեն, օրինակ,
 շատերը օրվան հայ խոջաներին, ինչպես
 կպատմե Դարանաղեցին. «Այլ և աշխարհա-
 կան տանուտէր աշխատաւորքն են՝ այսոսիկ.
 Պոլսոյճի խոճայ Աստուածատուրն Տիվրիկցի.
 Ակնցի խոճայ Վահրատն. Տիվրիկցի խոճայ
 Վահրատն. մահտեսի Կարապետն. մահտեսի
 Աղաղարն. Ակնցի մահտեսի Բուլաֆն. Բակ-
 լաճի մահտեսի Ղաղարն. Քիրաճճի խոճայ
 Յոհաննէսն. խոճայ Պարօնլուսն. խոճայ Փամ-
 պուխն և իւր եղբայր խոճայ Կիրակոսն. Տէր
 Յակոբի եղբայր խոճայ Նահապետն. Ուլուն
 Փանոսն. խոճայ Պահատուրն. խոճայ Մար-
 գարն. Նուրումէնց խոճայ Յակոբն և տիրա-
 ցու Պօղոսն. և այլ բազում օգնականք սո-
 ցա»⁴⁰⁰:

1656-ին Ղալաթիո մեք կազմված և նորոգ-
 ված Ճաշոցի մը հիշատակարանը կըսեն, թե
 Ս. Լուսավորիչ եկեղեցվո «մեծաշուք իշխան-
 ներն ու երեսփոխաններն են. խոճայ Դանիէլ,
 խոճայ Մկրտիչ, խոճայ Սողոմոն, խոճայ
 Քրիստոստուր, խոճայ Եկոտիար, խոճայ Մու-
 րատ, խոճայ Եղիա»⁴⁰¹:

Արդ, խոջաներու այս դասը, ժէ դարու
 տազնապներուն միջոցին, կհանդիսանա ղե-
 կավար խավը Պոլսո հայ գաղութին:

(Շարունակելի)

³⁹⁶ Մենսոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձե-
 ոագիր 6273, էջ 237:

³⁹⁷ Ա. Հովհաննիսյան, «Դրվագներ հայ ազատագրա-
 կան մտքի պատմությունից», Բ, Երևան, 1959, էջ 38:

³⁹⁸ Հ. Ս. Անասյան, «Ինչպե՞ս աշխատությունը, էջ 80:

³⁹⁹ Անդ, էջ 82—83:

⁴⁰⁰ Մելիք Սասունը, «Երեքդարյան պատմություն...»,
 էջ 58:

⁴⁰¹ Բաբգեն ծայրագույն վարդապետ Կյուլեմբերյան,
 «Կոլոտ Հովհաննես պատրիարք», Վիեննա, 1904,
 էջ 120: